

Aslan Çıtır

<https://orcid.org/0000-0002-5345-8512>

Assistant Professor, Çankırı Karatekin University, Faculty of Islamic Sciences, Türkiye, aslancitir@karatekin.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Çıtır, A. (2024). Mâverâünnehir'den Anadolu'ya Hikmet Yolculuğu Bağlamında Müfessir Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin Hayatı ve Tefsir İlmindeki Yeri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (4), 2248-2266. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.703>

Mâverâünnehir'den Anadolu'ya Hikmet Yolculuğu Bağlamında Müfessir Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin Hayatı ve Tefsir İlmindeki Yeri*

Öz

Makalenin konusu, müfessir Ebû Bekr er-Râzî'nin (öl. 666/1268) ilmi hayatı, ilim sahasına katkısı ve tefsir ilmindeki konumudur. Biyografi kitaplarında Râzî'nin hayatından çok az bahsedildiği, hayatına dair ayrıntılı bilginin belirtilmediği, dolayısıyla doğumuyla ilgili kesin bilginin bulunmadığı ifade edilmiştir. Buna mukabil bazı kaynaklarda ilim yolculuğuna Buhara ve Semerkant'ta başladığı belirtilmiştir. Tam adı ise Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî'dir. Rey'de dünyaya gelen müfessir; Türkistanlı hadis, fıkıh, kelâm ve tefsir âlimi olup Mısır ve Şam'da bir müddet ikamet ettikten sonra Anadolu'ya geçerek Anadolu Selçuklu sınırları içerisindeki Artukluların vilayeti Mardin'de uzun süre kalmış, eserlerinin bir kısmını burada yazmıştır. Hanefî fakihlerinden kabul edilen Râzî itikadî alanda Mâtürîdî mezhebi mensubudur. Râzî, Mutassavvıflar için "ehlü'l-hakikat" ifadesini kullanmıştır. Bunlara

*Bu Araştırma makalesi 24-25 Kasım 2023 tarihleri arasında Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Abdülkadir Geylani İslam, İlim, Kültür, Sanat Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından çevrim içi tertibinde düzenlenen "Uluslararası Selçuklu Anadolu'sunda İlim ve Ulemâ Sempozyumu'nda sunulan "Anadolu Selçuklu Müfessirlerinden Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsiri" başlıklı tebliğ bildirisinin genişletilmiş tam metnidir.

ilaveten Sadreddin Konevî (öl. 673/1274) ile dostluğu, ona duyduğu muhabbet, tasavvufa yönelik ilgisini göstermektedir. Râzî; ömrünün sonlarını geçirdiği Konya'da İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210) "el-Câmi'u'l-usûl" adlı kitabını 666'da (1267-68) Sadreddin Konevî'den okumuş ve okutmak için icazet almıştır. Müfessirin hayatının en önemli vesikalarından biri, "Garîbü'l-Kur'ân" isimli eserinin sonunda mezkûr eserini 10 Cemâziyelevvel 663 (28 Şubat 1265) yılında tamamladığını bizzat kendisinin bildirmesidir. Bu çalışmanın sınırları müfessir Râzî'nin ilmî hayatı ve eserlerinin yanı sıra tefsir sahasına katkı sağlayan kitaplarıdır. Amaç ise müellifin tefsire dair dercettiği kitaplarının literatüre katkısını analiz etmektir. Sonuç olarak müfessirin "Ünmûzecü'l-celîl (Es'iletü'l-Kur'ân)" ve "Garîbü'l-Kur'ân" adlı tefsir kitaplarıyla şöhret bulmasının yanı sıra toplam yedi tefsir eserinin mevcûdiyeti, tefsir ilim sahasındaki engin birikimini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mâverâünnehir, Anadolu, Müfessir, Râzî

The Life of Muḥammad b. Abū Bekr al-Rāzī in the Context of the Journey of Wisdom from Mâverānāynehir to Anatolia and His Place in the Science of Tafsir

Abstract

The subject of this article is the scholarly life of the commentator Abū Bakr al-Rāzī (d. 666/1268), his contribution to the field of science and his position in the science of tafsīr. It has been stated that biographical books barely mention al-Rāzī's life, do not provide detailed information about his life, and therefore there is no definite information about his birth. On the other hand, some sources state that he started his journey of knowledge in Bukhara and Samarkand. His full name is Abū 'Abdillāh Zayn al-Dīn Muḥammad b. Abī Bakr b. 'Abd al-Qādir al-Rāzī. Born in Rey, he was a scholar of hadith, fiqh, theology and tafsir from Turkestan. After residing in Egypt and Damascus for a while, he travelled to Anatolia and stayed for a long time in Mardin, the province of the Artuqids within the borders of the Anatolian Seljuks, where he wrote some of his works. Al-Rāzī, who is accepted as a Hanafī jurist, is a member of the Mātūrīdī sect in the theological field. Al-Rāzī used the expression 'ahl al-ḥaqīqat' for the Sufis. In addition, his friendship with Sadr al-Dīn al-Qūnawī (d. 673/1274) and his affection for him show his interest in Sufism. In Konya, where he spent the last part of his life, al-Rāzī read Ibn al-Asīr's (d. 606/1210) 'al-Jāmi' al-usūl' from al-Sadr al-Dīn al-Qūnawī in 666 (1267-68) and received an icazet to teach it. One of the most important documents of the exegete's life is that at the end of his work titled 'Garīb al-Qur'ān', he himself states that he completed the work in 10 Jumāz al-Jamāl al-Awwal 663 (28 February 1265). The limits of this study are the scholarly life and works of the commentator al-Rāzī as well as his books that contributed to the field of tafsīr. The aim is to analyse the contribution of the author's books on tafsīr to the literature. As a result, the existence of a total of seven tafsir works in addition to his fame with his tafsir books titled 'Unmūzaj al-celīl (As'ilet al-Qur'ān)' and 'Garīb al-Qur'ān' shows his vast knowledge in the field of tafsir.

Keywords: Tafsir, Mâverānāyn, Anatolia, Mufassir, al-Rāzī

Giriş

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyin 26 Nisan 1055 tarihinde Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte Mâverâünnehir bölgesinden Mezopotamya ve Anadolu'ya ilmi hareketlilik yoğunlaşmıştır. Semerkant'ta ilim tahsil eden âlimlerin intikaliyle Irak ve Suriye'de Mâtürîdî mezhebi yayılmaya başlamıştır (Kureşî, 1399/1979, s. 2/429-430, 594, 3/78-82, 4/98-99; Kutluboğa, 1413/1992, s. 41, 52, 189-190; Ak, 2009, s. 137; Okumuşlar, 2008, s. 139; Çevik, 2019, s. 46). Bu ilmî hareketlilik, 537 (1143) yılı itibariyle Anadolu'ya yönelmiş ve 644-700 (1246-1301) yıllarına kadar devam etmiştir (Kureşî, s. 3/453-457). Anadolu ve Mezopotamya'nın fethi neticesinde Semerkant'tan bu bölgelere başlayan ilmî hareketliliğin, Moğol istilasına istinaden yön değiştirerek devam ettiği anlaşılmaktadır. Araştırmamıza konu olan müfessir Ebû Bekr Râzî (öl. 666/1268) (Râzî, 1411/1990, s. 6)¹ ise Moğol istilası neticesinde Anadolu Selçuklu yurduna göç eden âlimlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Müfessir Râzî'nin milliyetine (ırk) yönelik kesin malumatlara ulaşılamamakla beraber Arap, Türk ve Fârisî olduğuna ilişkin ihtilaflar mevcuttur. (Elmalı, s. 31-65). Ancak onun “*Ünmûzecü'l-celîl (Es'iletü'l-Kur'ân)*” adlı eserinde et-Tevbe 9/112. âyetin tefsirinde kullandığı

والعرب تدخل الواو بعد السبعة إيدانا بتمام العدد فإن السبعة عندهم هي العقد التام كالعشرة عندنا

(Araplar, yediden sonra vâv ekleyerek sayının tamamlandığını belirtirler. Çünkü yedi rakamı bizdeki on gibi Araplarda tam 'ukûd (ondalık) sayıdır) (Râzî, 1413/1991, s. 1/182) ifadesi Arap olmadığına işaret etmektedir. Âyetin metni şöyledir: *الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ إِلَى تَارِكِ الْمَسَاجِدِ وَإِذَا دُعُوا إِلَى الصَّلَاةِ يَأْخُذُونَ بِرَأْسِهِمْ وَثَبُّوا إِلَى الْأَعْيُنِ وَمِنْهُمُ الْجَاهِلُونَ وَالَّذِينَ يُقْرِئُونَ النَّاسَ فَسَوْفَ يَأْكُلُونَ الْبُرْجَانِ وَالَّذِينَ هُمْ يُؤْتُونَ الْأَمْثَالَ وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ الْأَمْثَالَ وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ الْأَمْثَالَ وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ الْأَمْثَالَ*

Müfessirin ilk ilim tahsil ettiği Semerkant'ta İmam Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) müderrisliğini yaptığı *Dâru'l-Cüzcâniyye Medresesi*'nin III. /IX. asırda Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) talebesi Ebû Mukâtil es-Semerkandî (öl. 208/823) tarafından kurulduğu ve medresenin ilk hocaları Ebû Süleyman el-Cüzcânî (öl. 200/815), Ebû Bekir el-Cüzcânî (öl. III/IX. yy.) ve Ebû Bekir Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî (öl.250/864) tarafından geliştirildiği bildirilmiştir. Söz konusu medresenin ilk üç hocasının *el-Cüzcânî* nisbeli olması, bu merkezin muhtemelen *Dâru'l-Cüzcâniyye* adıyla anılmasına ya da bu âlimlerin önemine binaen talebeleri tarafından bu şekilde isimlendirilmesine sebep olmuştur (bk. Neseî, 1425/2004, s. 1/468-469; Ak, 2017, s. 125; Çıtır, 2023, s. 90). Mâtürîdî

¹ Ebû Bekr Râzî'nin 691 (1291) tarihinden sonra vefat ettiği de nakledilmiştir.

²“Tövbe edenler, ibadet edenler, hamd edenler, seyahat edenler, rükû edenler, secdeye varanlar, iyiliği emredenler, kötülüğü yasaklayanlar ve Allah'ın hadlerini (sınırlarını) muhafaza edenler. O mü'minleri müjdele.”

kelâmı ve Hanefî fıkında Mâverâünnehir bölgesinin etkin medreselerinin başında gelen bu merkezin eğitim faaliyetlerini hangi tarihe kadar idame ettirdiğine ilişkin net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu merkezin İmâm Mâtürîdî gibi ilimde güçlü kimlikler yetiştirememesi; Türklerin batıya göçe yönelmesi neticesinde öğrenci sayılarının azalmasına bağlanmıştır. Bu ve diğer bazı sâiklerle bu eğitim merkezinin-gücünü kaybetse de-Moğolların Semerkant'ı ve tüm Mâverâünnehir şehirlerini tahrip edip halkını katlettikleri VII/XIII. asrın ilk çeyreğine kadar (616-617/1220) varlığını devam ettirdiği aktarılmıştır (Aydınlı, 2019, s. 565-599). Bu bağlamda Semerkant merkezli müfessir Ebû Bekr Râzî'nin batıya göçünün ve Semerkant'taki *Cüzcaniyye Medreselerinin* eğitim faaliyetlerinin nihayete ermesinin Moğol istilasıyla gerçekleşmesi, hem Râzî'nin hem de bu eğitim merkezlerinin Hanefî-Mâtürîdî ekolünü benimsemesi, O'nun bu medresede ilim tahsil etme olasılığına işaret etmektedir. Bu durum; Râzî'nin Türk örf, adet, kültür ve medeniyetine göre yetiştiğini göstermektedir.

Müfessirin ömrünün sonlarını Konya'da geçirdiği belirtilmiştir. Terâcim (biyografi) müellifleri Konya ikametinden sonrası döneme ait müfessir Râzî'nin haberlerine ve yolculuklarına ilişkin her hangi bir bilgi vermemişlerdir (Râzî, 1997, s. 26-28; a.mlf., 1434/2013, s. 10; Kureşî, s. 3/97; İbn Melek, 1428/2007, s. 1/24; Kutluboğa, s. 62; Ziriklî 1389/1969, s. 6/279; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112; Elmalı, 1995, s. 31-65; Çıtır, 2024, s. 585).

Müfessir Râzî'nin ömrünün sonlarını Konya'da idame ettirdiğine delalet eden önemli emarelerden biri de o dönemde her ne kadar Moğol işgalinde olsa da Konya'nın âlimler için en güvenli mekan olmasıdır. Moğolların Abbasilere son vermesiyle Mısır, Dimaşk ve Bağdat âlimleri güvenli gördükleri Anadoluya akın etmişlerdir. Anadolu erenlerinin baş mimarı Mecdeddin İshak (öl. 618/1221) önderliğinde İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240), Evhadeddin Kirmânî (öl. 635/1238), Ahi Evran (öl. ?) adıyla bilinen Nasreddin Hoyi bu topraklara (Konya) intikal etmiştir (bk. Demir, 2020, s. 5). Moğol istilasına binâen önce Dimaşk ve Mısır'a giden müfessir Râzî'nin, Dimaşk ve Mısır âlimlerinin hicreti gibi güvenli belde Konya'ya gelmesi ve burada medfûn olması kuvvetli ihtimaldir. Çünkü bazı kaynaklar müfessir Râzî'nin 666 (1268) tarihinde Konya'da bulunduğunu 668 (1270) tarihinden az bir zaman sonrası vefat ettiğini belirtmiştir. Ayrıca İbn Melek'in (öl. 821/1418) *Şerhu tuhfeti'l-mülûk* adlı eserinin muhakkiki Ali Es'ad Rabâcî, Ziriklî'yi (öl. 1976) kaynak göstererek Râzî'nin Konya'da vefat ettiğini zikretmiştir (bk. Râzî, 1434/2013, s. 11; İbn Melek, 1432/2011, s. 24; Kâtip Çelebi 1360/1941, s. 1/92; Ziriklî 1389/1969, s. 6/279; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112). İbn Melek'in *Şerhu tuhfeti'l-mülûk*'ün diğer muhakkiki Abdurrahman b. Abdurrahman ed-Dervîş müfessir Râzî'nin 672 (1274) yılında Konya'da vefat ettiğini Safedî'nin

(öl. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, Sübkî'nin (öl. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*³ Ziriklî'nin *el-A'lâm* ve *Kehhâle*'nin (öl. 1987) *Mu'cemü'l-müellifîn* adlı eserlerine atıf yaparak nakletmiştir. (İbn Melek, 1428/2007, s. 1/24; bk. Ziriklî 1389/1969, s. 6/279, *Kehhâle*, s. 9/112). Râzî, İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210) *Câmi'u'l-usûl* adlı kitabını 666'da (1267-68) Konya'da Sadreddin Konevî'ye (öl. 673/1274) okuduğu, eseri hem rivayet etmek hem de okutmak için Konevî'den icazet aldığı ve Semerkant'ta başlamış olduğu ilim yolculuğunu Anadolu Selçuklu başkenti Konya'da tamamladığı için Anadolu Selçuklu âlimlerinden kabul edilmiştir (Râzî, 1997, s. 26-28; İbn Muhlis, 1921-1968, 1947, s. 8, 648-651, 418-426; Yavuz, 1997, 159-163). Bu çalışmada *Muhtâru's-sihâh* adlı lügat eseri haricinde ilim ve tefsir alanında hak ettiği konumu günümüzde yeterli ölçüde bilinmeyen müfessir Ebû Bekr Râzî'nin ilmî hayatı, ilim sahasına katkısı ve tefsir ilmindeki yeri ve eserleri incelenmiştir.

1. İlim Sahasına Katkısı

Râzî'nin İslâmî ilimlere katkısını anlayabilmek için yaşadığı muhitin, ilim tahsil ettiği ortamın, beslendiği kaynakların, ikamet ettiği mekânların tespiti önem arz etmektedir. O; hadis, kelam, tefsir, tasavvuf, belâgat, şiir, edebiyat ve lügat alanlarında kıymetli eserler kaleme alarak hem Türkiye'de hem de İslâm dünyasında ilim sahasına büyük katkı sağlayan hanefi fakihlerinden ve müfessirlerinden kabul edilmiştir (bk. Râzî, 1434/2013, s. 10; Ziriklî 1389/1969, s. 6/279; *Kehhâle*, 1379/1960, s. 9/112; Elmalı, 1986, 103-105, Elmalı, 2007, s. 34/487-488; Çıtır, 2024, s. 585). Bu bölümde müfessir Râzî'nin ilmî hayatı ve eserleri kaleme alınmıştır.

1.1. İlmî Hayatı

İlmî eğitimine Buhara ve Semerkant'ta başlayan, tam adı Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî olan Ebû Bekr Râzî, Rey'de dünyaya gelen Türkistanlı hadis, fıkıh, kelâm ve tefsir âlimidir. O'nun belâgat, şiir, edebiyat ve tasavvuf alanına dair geniş ilmî yetkinliği, yazmış olduğu eserlerden anlaşılmaktadır. Râzî; Zeynüddîn, Şemsüddin, Tâcüddîn lakaplarıyla da bilinmektedir. Künyesi ise Ebû Abdillâh ve Ebû Bekr'dir. (Râzî, 1417/1997, s. 12; a.mlf., 1411/1990, s. 5; İbn Melek, 1428/2007, s. 1/23; Kâtip Çelebi, 1360/1941, s. 1/92, 633, 2/1208; Ziriklî, 1389/1969, s. 6/279; Elmalı, 2007, s. 34/487-488; Çıtır, 2024, s. 581-586).

³ Safedî ve Sübkî'nin söz konusu eserlerinde Muhammed b. Ebû Bekr Râzî'nin biyografisine rastlanılmamıştır.

Yukarıda tam adı verilen müfessirin ismine ilişkin ihtilaflar da bulunmaktadır. Ebü'l-Vefâ' (öl. 775/1373) ve İbn Kutluboğa (öl. 879/1474), Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülmuhsin; Hacı Halîfe Kâtip Çelebi (öl. 1967/1657), Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr Hasen er-Râzî el-Hanefî; Taşköprizâde (öl. 968/1561), Muhammed b. Ebî Bekr b. Hasen isimleriyle tanıtılmışlardır. (Râzî, 1417/1997, s.11; İbn Melek, 1428/2007, s. 1/22-23; Ebü'l-Vefâ' el-Kureşî, 1413/1993, s. 3/98; İbn Kutluboğa 1413/1992, s. 252; Kâtip Çelebi, 1360/1941, s. 374).

Buhâra'nın; 616 (1220) tarihinde, Semerkant'ın ise 617 (1220) yılında Moğolların işgaline uğramasına istinaden mezkûr tarihten önce Râzî'nin ilim tahsiline başladığı, VI. (XII.) yüzyılın son çeyreğinde doğduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca biyografi kitaplarında yazarın hayatından ayrıntılı olarak çok az bahsedildiği, hayatına dair ayrıntılı bilginin belirtilmediği, dolayısıyla doğumuyla ilgili kesin bilginin bulunmadığı da ifade edilmiştir (Râzî, 1997, s. 26-28; Râzî, 1417/1997, s. 12). İbn Melek'in *Şerhu kitâbi Tuhfetü'l-mülûk* adlı eserinin muhakkiki Abdurrahman b. Abdurrahman ed-Dervîş, Râzî'nin 15 Muharrem 610 Cuma (6 Haziran 1213 Perşembe) günü Dımaşk'ta doğduğunu belirtse de müfessirin hayatına ilişkin terâcim (biyografi) kitaplarında böyle bir bilgiye rastlanılmamıştır (İbn Melek, 1428/2007, s. 1/24). Müellif, *Garîbü'l-Kur'ân* isimli tefsirini talebelerinin isteği üzerine tedvin ettiğini bu eserin mukaddimesinde bildirmesi eğitim ve öğretimle meşguliyetini göstermektedir (Râzî, 1997, s. 51-75, 184, 291). Müfessir; Moğol istilâsı neticesinde batıya göç etmiştir. Râzî, Mısır ve Şam'da müderris vazifesinde bir müddet ikamet ettikten sonra Anadolu'ya geçerek Anadolu Selçuklu sınırları içerisindeki Artukluların vilayeti Mardin'de uzun süre kalmış, eserlerinin bir kısmını burada yazmıştır. Müellif, nerede kaleme alındığı bilinmeyen *Muhtâru's-sihâh*'ı 660 (1262) tarihinde, *Garîbü'l-Kur'ân*'ı ise 663 (1265) yılında tamamlamıştır. Ebû Bekr Râzî; Konya'da İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-uşûl* adlı kitabını 666'da (1267-68) Sadreddin Konevî'ye okumuş ve eseri hem rivayet etmek hem de okutmak için icazet almıştır. Bu eserin bir nüshasının, Kudüs'teki Hâlidîyye Kütüphanesi'nde bir yazma nüshasındaki sema kaydında olduğu belirtilmiştir (Râzî, 1997, s. 26-30; İbn Muhlis, 1921-68, 1928, 1947, s. 8, 648-651, 418-426; Çıtır, s. 581-586). Râzî'nin vefat yılına dair 651 (1253) ve 660 (1262) gibi farklı tarihler verilmekle birlikte onu VIII. (XIV.) yüzyıl âlimleri arasında zikredenler mevcuttur. Müfessirin 666 (1268) yılından sonra vefat ettiği nakledilmiştir. (Râzî, 1997, s. 27; a.mlf., 1417/1997, s. 1; a.mlf., 1434/2013, s. 11). Râzî'nin hayatının en önemli vesikalarından biri, *Garîbü'l-Kur'ân* isimli eserinin sonunda tefsirini 10 Cemâziyelevvel 663 (1265) yılında tamamladığını bizzat kendisinin belirtmesidir. (Râzî, 1997, s. 51). Ebû Bekr Râzî'nin 691 (1291) tarihinden sonra vefat ettiği de zikredilmiştir (Râzî, 1411/1990, s. 6). Hanefî fakihlerinden (Râzî, 1417/1997, s. 12; Ziriklî

1389/1969, s. 6/279; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112) kabul edilen müfessir Râzî itikadî alanda Mâtürîdî mezhebi mensubudur. En belirgin özelliklerinden biri sûfilik (tasavvuf) olan müfessir, Mutassavvıflar için “ehlü'l-hakikat” (Râzî, 1413/1991, s. 1/155; Râzî, 7886/5. 1/b; Elmalı, 1995, s. 43). ifadesini kullanmıştır. Bunlara ilaveten onun Sadreddin Konevî ile dostluğu, ona duyduğu muhabbet, tasavvufa yönelik ilgisini göstermektedir. (Râzî, 1997, s. 29-30; Elmalı, 1995, s. 39). Müfessir olarak şöhret bulması ve *Ünmûzecü'l-celîl fî es'ile ve ecvibe min garâibi't-tenzîl* (Es'iletü'l-Kur'ân) adlı eseri, tefsir alanında Râzî'nin geniş birikimine tekabül etmektedir. Eserlerindeki Farsça şiirler müfessirin bu dile hâkimiyetini göstermektedir (Elmalı, s. 34/487-488).

1.2. İlmî Eserleri

Râzî'nin belâgat, lügat, edebiyat, fıkıh ve tefsire ilaveten bu gün elimizde mevcut olmayan birçok kıymetli eserler kaleme aldığı nakledilmiştir. *Tuhfetü'l-mülûk* adlı kitabında belirtilen eserler şunlardır: (Râzî, 1417/1997, s. 12; Zirikî 1389/1969, s. 6/279; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112).

- a. Âyü't-tenzîl. Bu tefsirin *Ünmûzecü'l-celîl fî es'ile ve ecvibe min garâibi âyi't-tenzîl* (Es'iletü'l-Kur'ân) adlı eserdeki *âyi't-tenzîl* terkibine istinaden aynı tefsir olması da muhtemeldir.
- b. ez-Zehbü'l-ibrîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz.
- c. *Ünmûzecü'l-celîl fî es'ile ve ecvibe min garâibi't-tenzîl* (Es'iletü'l-Kur'ân)
- d. *Tuhfetü'l-mülûk* (fi'l-fıkıh). Bir araştırmacı olarak yazar tarafından okuyuculara takdim edilen kitap olarak tavsiye edilmiştir. Râzî'nin fıkıh alanında te'lif ettiği bir eserdir. On bâb bulunan bu eserde tahâret, salât, zekât, savm, hacc, cihâd, sayd (av), kurbân, farzlar, Kerâhiye, el-Kesb me'a'l-Edeb bölümleri bulunmaktadır (bk. Râzî, 1434/2013, s. 11, 19; Ebü'l-Vefâ' el-Kureşî, 1413/1993, s. 3/98; Kâtip Çelebi, s. 374; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112). Bu eserin şerhi fıkıh âlimi ve lügat yazarı olarak bilinen İbn Melek tarafından dercedilmiştir. Bu şerhe ise iki tahkîk yapılmıştır. İbn Melek'in Muhammed b. Abdüllatîf b. Abdülazîz b. Melek Firşete ismiyle bu günkü İzmir'in Tire ilçesinde doğduğu, Kirmânî/Kermâni nisbesiyle de anıldığı belirtilmiştir (İbn Melek, 1428/2007, s. 1/3, 44-45; a.mlf., 1432/2011, s. 45)
- e. *Dekâikü'l-hakâik fî't-tasavvuf*. (Râzî, 1434/2013, s. 11; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112).

- f. Hadâiku'l-hakâik fi'l-mevâiz. Altmış bâb'dan müteşekkil bu eser hadislerden ve nasihatlerden oluşan koleksiyonun muhtasarıdır (Râzî, 1434/2013, s. 11; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112).
- g. Ravzatü'l-fesâha fi ilmi'l-beyân (fi Garîbi'l-Kur'ân). (Râzî, 1434/2013, s. 11; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112).⁴
- h. Zehratü'r-rebî' min rebî'i'l-ebrâr.
- i. Şerhu'l-makâmâtî'l-Harîrî. (Künûzü'l-berâ'a fi şerhi'l-makâmât li'l-Harîrî). (Râzî, 1434/2013, s. 11; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112). Bu eser (Makâmât) Arap dili âlimi Harîrî'nin (öl. 516/1122) kendi döneminin toplumsal, siyâsî, ekonomik ve fikrî hallerini taşıdığı için ilim ehli tarafından kıymetli bulunmuştur. Muhtevasında hikayeler içerisine dercedilmiş atasözleri, vecizeler ve deyimler bulunmaktadır. Arap dili ve edebiyatında derinleşmek isteyen kimseler için gelişim seviyesini belirlemede bir ölçüt kabul edilmiştir (Kılıç, 1997, s. 16/1991-192; a.mlf., 2003, s. 27/414-415). Râzî Harîrî'nin bu eserini şerh etmiştir.
- j. Kenzü'l-hikme.
- k. Hidâyetü'l-i'tikâd fi şerhi bed'il-emâlî. (Râzî, 1434/2013, s. 11). Bu eser, Ali b. Osman el-Ûşî'nin (öl. 575/1179), Mâtürîdiyye akâidine ilişkin manzûm risâlesinin hacimli bir şerhidir (bk. Özervarlı, 1995, s. 11/73-75).
- l. Muhtâru's-sihâh. Bu meşhur eser, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (öl. 400/1009) *Tâcü'l-luga ve shâhu'l-'arabiyye* isimli sözlüğünün muhtasarıdır. Ezherî'nin (öl. 370/980) *Tehzîbü'l-lugası*'ndan ve onun haricindeki eserlerden yapılan bazı ilâveler yanında müellifin kendisi de eklemelerde bulunmuştur (Râzî, 1417/1997, s. 12; eş-Şehrî, 1431/2010, s. 1-4).

Müfessirin bu eserinin 660 (20 Temmuz 1262) yılının Ramazan ayının ilk gecesinde tamamlandığı zikredilmiştir (Zirikli 1389/1969, s. 6/279). Müellifin bu eseri Mehmet SAVAŞ, Doç. Dr. Hüseyin Küçükcalay, Doç. Dr. Ahmet Gürtaş, Dr. Nurettin Boyacılar, Dr. Ahmet Baltacı tavsiyesine istinaden *el-Mu'cemü'l-vasît* ile birlikte Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Haseki ismiyle bilinen Konya Dini Yüksek İhtisas (Eğitim Merkezi) Akademisi'nde Arapça müfredatında lügat (sözlük) olarak yıllarca kullanılmıştır.

Diğerleri ise

⁴ Bu eserin tefsir alanına ait olduğu Kehhâle'nin *Mu'cemü'müellifin* adlı eserinden tespit edilmiştir.

Tefsîru'l-garîbi'l-Kur'ân, İşârâtü'l-Kur'ân, Tefsîru sûreti'l-en'âm, Kitâbü'l-emsâl ve'l-hikem, Künûzü'l-berâ'a fî şerhi'l-makâmâti'l-Harîri, Muhtâru't-tahbîr, er-Risâle fî't-tevhîd, Hidâye mine'l-'itikâd, Devhatü'l-belâga, Kitâbü'l-ebyâti'l-mu'temedi aleyhâ, Me'âni'l-me'ânî, Dekâiku'l-hakâik, et-Târîh adıyla bilinen eserleridir. (Râzî, 1997, s. 33-50; Ziriklî 1389/1969, s. 6/279). Müellifin, lügat, tefsir (müşkil, garâib, kıraat), fıkıh, siyaset, hadis (kütüb-ü sitteden 100 hadis şerhi), tasavvuf (menkîbeler, âlimlere ait veciz sözler, nasihat), edebiyat (belâgat, şiir, teşbih, tevriye, istiare), Arap edebiyatı, kelim, tarih gibi çeşitli alanlarda (Ziriklî, 1389/1969, s. 6/279; Çıtır, s. 585-586) günümüz akademik çalışmalara katkı sağlayabilecek eserleri bulunmaktadır.

2. Tefsir İlmindeki Yeri

Bu çalışma; Râzî'nin tefsire ilişkin eserlerini gündeme almıştır. Müfessirin kaleme aldığı tefsirlere ilişkin yüksek lisans ve doktora tezleri bulunmaktadır. Muammer Erbaş müellifin *Tefsîru sûreti'l-en'âm* adındaki tefsirini tahkik tertibinde (Erbaş, 1995); İbrahim GÖRENER ise *Ünmûzecü'l-celîl (Es'iletü'l-Kur'ân)* isimli tefsirini (Görener, 1990) yüksek lisans tezi olarak hazırlamıştır.⁵ Râzî'nin Muammer ERBAŞ tarafından tahkik edilip kitaplaştırılan *Tefsîru sûreti'l-en'âm* adlı eserine Prof. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde ulaşılmıştır. Müellifin *Garîbü'l-Kur'ân* ismiyle bilinen tefsiri Hüseyin ELMALI tarafından tahkik tertibinde doktora tezi olarak hazırlanmıştır. (Elmalı, 1986). Ayrıca Râzî'nin *Garîbü'l-Kur'ân* tertibinde kaleme aldığı bir başka eseri ise *Ravzatü'l-fesâha fî garîbi'l-Kur'ân* adlı tefsiridir. (Râzî, 1434/2013, s. 11; Ziriklî 1389/1969, s. 6/279; Kehhâle, 1379/1960, s. 9/112). Bu bağlamda Râzî'nin bu tefsir kitaplarından ulaşılan eserleri analiz edilmiştir.

2.1. Ünmûzecü'l-celîl fî es'ile ve ecvibe min garâibi't-tenzîl

Râzî'nin bu tefsirinin üç tahkikine ulaşılmıştır. Bunlardan biri Muhammed Rıdvân ed-Dâye'ye, ikincisi Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî'ye diğeri ise Ebû Abdurrahmân 'Âdil eş-Şûşa'ya aittir. Râzî, bu eserinde soru-cevap tertibinde Kur'ân'ın yüz on dört sûresinin âyetlerinde mevcut müşkil ve garîb kelimeleri, فان قیل sığasıyla soru haline getirip قلنا lafzıyla cevaplayarak tefsir etmiş, bin iki yüzden fazla (1236) soruyu cevaplamıştır. (Râzî, 1413/1991, s. 1/1-602; a.mlf. 1434/2013, s. 1-448). Bu tefsir, terâcim (biyografi) müellifleri tarafından çeşitli başlıklar altında tanıtılmıştır (Kâtip Çelebi, 1360/1941, s. 1/92; Ziriklî, s. 6/279; Râzî, 1434/2013, s. 7):

- a. Ünmûzecü'l-celîl fî es'ile ve ecvibe min garâibi âyi't-tenzîl.

⁵ Bu yüksek lisans tezi yok tez programında taranmış, yazarın izni olmadığından bu teze ulaşılamamıştır.

- b. Es'iletü'l-Kur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ.
- c. min Garâibi âyi't-tenzîl.
- d. Mesâilü'r-Râzî.

Râzî, kaleme aldığı bu tefsirin bir bölümünü âlimlerden alıntıladığını ifade etmiştir. Müfessir tefsirin bir kısmını ise *İhvân-ı Safâ* (Uysal, 2000, 22/1-6)⁶ müntesibi bir arkadaşından (isim zikretmemiş) naklettiğini zikretmiştir. Müellif eserinin kalan bölümünü de kendisi revize edip özetlediğini belirtmiştir (Râzî, 1413/1991, s. 1/1).

Eserinde filolojik tefsir metodunu kullanan müfessir, âyetlerdeki kelimelerin tefsirinde Arap şiirinden ve hadislerden yararlanmıştır. (Râzî, 1413/1991, s. 1/6, 72, 305, 484, 601). Bu tefsiri tahkik eden 'Âdil Şâşa müfessirin tefsirindeki hadislerin tahririni yapmış, hadislerin sıhhat ya da zayıflık durumuna değinmiştir (Râzî, 1434/2013, s. 5, 8).

Bu bölümde Râzî'nin soru-cevap tertibindeki tefsirine muavvizeteyn sûreleri örnek verilmiştir. Müfessir; muavvizeteyn sûrelerinden “*Ben yarattığının (mahlûkatın) şerrinden (ağaran sabahın) rabbine sığınırım*” (el-Felak 113/1-2) âyetinin tefsirine *من شَرِّ مَا خَلَقَ يَتَنَاوَلُ كُلِّ مَا* “Yarattığının şerrinden ifadesi, kendisinden sonra gelen her şeyi kapsıyor. Burada (gece karanlığının, büyücülerin ve hasetçilerin kötülüğü gibi) üç yaratılmıştan tekrar bahsetmenin ne gibi faydası olabilir?” sorusuyla başlamış ve şöyle cevaplamıştır (Râzî, 1413/1991, s. 1/601).

Bu âyetin sonrasında gelen âyetlerdeki zifiri karanlık gecenin, büyücülerin ve hasetçilerin kötülüğü gibi üç özel şer (kötülük), yaratılanın şerri çerçevesinde genele tahsis edilmiştir. Bu özelden genele tahsisin amacının ise Allah'ın şan ve şerefini yüceltmek; gecenin zifiri karanlığı, sihirbaz ve hasetçi gibi üç yaratılmışın kötülüğünün büyüklüğünü göstermek olduğu ifade edilmiştir. Çünkü bu üç yaratılmışın kötülüklerinin hem gizli olduğu hem de insanlara hissettirmeden ve fark edilmeden dokunduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda düşmanın en kötüsü, bilmediği yerden insana komplo kuran hiledir, denilmiştir (Râzî, 1413/1991, s. 1/601).

Râzî; sûrenin dördüncü âyetindeki *النفاثات* (Büyücüler) ismini ise “*كيف عرف سبحانه النفاثات ونكر* “*Allah büyücülerini (النفاثات) nasıl tanımlar ve büyücülerin öncesini ve sonrasını nasıl gizler?*” sorusunu sorarak açıklamıştır. Müfessir bu soruya cevaben her büyücünün kötülüğü vardır, ancak her zifiri karanlık gece ve hasetçi kötü değildir, bazı haset sahipleri övgüyü hak etmişler,

⁶ IV./X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış, dinî, felsefî, ilmî ve ahlâkî hedefleri olan, faaliyetlerini gizli sürdüren organize bir topluluğun adıdır.

demıştır. Övgüye layık hasetçi “İki kimseye gıpta (haset) edilir. Biri Allah’ın kendisine tevdi ettiği serveti hak yolunda tüketen kimsedir. Diğeri ise Allah’ın kendisine verdiği ilmi yerli yerinde kullanıp başkalarına öğreten kimsedir” (Buhârî, “İlim”, 15) hadisinde zikredilmiştir. Bu çerçevede iyilikler (mükerramât) yapmaya sevkeden haset (gıpta); kötülüğü içeren hasetlerden sayılmamıştır (Râzî, 1413/1991, s. 1/601).

Râzî; en-Nâs sûresinin birinci âyetini “ كيف خص الناس بالذكر في قوله تعالى: (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ) وهو ”رب كل شيء؟“ sorusuna verdiği cevapla izah etmiştir. Râzî bu soruya şöyle cevap vererek âyeti tefsir etmiştir. Birincisi; Allah, akıl ve idrak sahibi insanları başkalarından üstün tutup şereflendirmek için “İnsanların rabbine sığınırım.” kelâmıyla rabliğini insana tahsis ettiğini bildirmiştir. İkincisi; Allah, sûrede belirtilen kimselerin şerrinden sığınanların insanların kendileri olduğunu bilmeleri için “İnsanların rabbi” ifadesini kullandığını beyan etmiştir. Üçüncüsü ise kendilerine vesvese fısıldayanların şerrinden insanların Allah’a sığınması; efendilerine hizmet eden bazı kölelerin ahvalini efendisine ve velisine aktararak yardım ıgılığında bulunmasına benzetildiğine delâlet etmektedir (Râzî, 1413/1991, s. 1/601).

Sûrenin مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ifadesindeki vesvese fısıldayan şeytanın; insan ve cin türüne işaret ettiği belirtilmiştir. Âyetin, sadırlarına kuruntu eklenen insanların ve cinlerin vesveselerinin kötülüklerinden rabbe sığınmaya delalet ettiği ifade edilmiştir. Buradaki rabbe sığınmanın insanlara ve cinlere vesvese fısıldayanların şerrine atfedildiği zikredilmiştir (Râzî, 1413/1991, s. 1/602-603).

Râzî قال lafzıyla Ferrâ’nın (öl. 207/822) *Me’âni’l-Kur’ân*’ı, İbn Kuteybe’nin (öl. 276/889) *Te’vîlü müşkilî’l-Kur’ân*’ı, Zeccâc’ın (öl. 311/923) *İ’râbü’l-Kur’ân*’ı, Cevherî’nin *Sihah*’ı ve Zemahşerî’nin (öl. 538/1144) *Keşşâf*’ı nakillerde bulunduğu kaynaklardır. (Râzî, 1413/1991, s. 1/2, 12/173, 196, 217, 484; Çıtır, s. 587). Müfessir, İbn Abbâs (öl. 68/687-88) başta olmak üzere sahabe ve tabiinden bazılarının görüşlerini de eserine almıştır (Râzî, 1413/1991, s. 1/524, 600; Râzî, 1997, 55-60).

Bu bağlamda eserin Müşkilü’l-Kur’ân metodunda kaleme alınan bir tefsir olduğu anlaşılmaktadır. Müfessirin İ’râbü’l-Kur’ân ve Me’âni’l-Kur’ân metodunda yazılan tefsirleri kaynak göstermesi, eserinde dil ve belâgatten faydalandığına işaret etmektedir. Ayrıca Râzî’nin قال الشاعر ifadesini kullanması, âyetlerin tefsirinde şiirleri istişhâd edildiğini göstermektedir (Râzî, 1413/1991, s. 1/6, 72, 305, 484).

Râzî; şiir istişhâdını “Onların derileri pişip acı hissetmez hale geldikçe acı tatsınlar diye derilerini başka derilerle değiştiririz.” (en-Nisâ 4/56) âyetindeki *tebdîl* kelimesinin tefsirinde kullanmıştır. Müfessir, değişen şeyin (*tebdîl*) özünde değişiklik olmadığını, *tebdilin* başka bir seviyeye evrilip yeniden olgunlaşmayı ihtiva ettiğini zikretmiştir. O, bu izahatını “Arzın başka bir arzla değiştirildiği gün...” (İbrâhîm 14/48) âyetiyle delillendirmiştir.

Râzî “وما الناس بالناس الذين عهدتهم وما الدار بالدار التي كنت أعهد” “İnsanlar tanıdığım eski insanlara benzemiyor; evler de tanıdığım eski evlere benzemiyor” şiirini istişhad ederek *tebdîl* kelimesinin özde (aslında) gerçekleşmediğini beyan etmiştir. Müfessir; âyette bahsedilen derinin (الجلود) aynı deri olduğunu, aslında (özünde) bir değişiklik olmadığını, *tebdîl* kelimesinin yeniden olgunlaşmayı içerdiğini belirtmiştir (Râzî, 1413/1991, s. 1/72).

2.2. Tefsîru'l-garîbi'l-Kur'ân

Müfessirin bu eserini, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Mehmet Nazif ŞAHİNOĞLU'nun danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlayan Hüseyin Elmalı ile Mısır'da Prof. Dr. Muhammed Ali Mekkî danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlayan Abdullah Muhammed Abdurrahman Ahmed tahkik etmiştir. Elmalı'nın tedvin etmiş olduğu tahkik, 1997 (1417) tarihinde Ankara'da Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından neşredilmiş, diğer tahkik ise Kuveyt'te iki cilt olarak 1421 (2001) yılında Kuveyt İslam İşleri ve Vakıflar Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Bu iki tahkike ilişkin bir makale kaleme alınmıştır (eş-Şehrî, s. 1-4).

Bu eserde *bâb ve fasl* tertibi kullanılmış, yirmi sekiz bâb, üç yüz altmış dokuz fasl, bin altı yüz yirmi dört madde, takriben on bin kelime mevcuttur. Eserin bu yöntemini; müellifin bu tefsirinin öncesinde ve sonrasında, *Garîbü'l-Kur'ân* tarzında kaleme alıp taklit eden hiçbir kimsenin bulunmadığı belirtilmiş ve bu tertibin eşsiz bir metot olduğu bildirilmiştir. Bu metot Fârâbî'nin (öl. 350/961) *Dîvânü'l-edeb*, Cevherî'nin *Sâhibü's-sihâh* gibi eserlerinde kullandığı metottur. Râzî'nin kendisi bizzat Cevherî'nin *Sihâh* adlı kitabının uzmanıdır. Müfessir; bu eserini Kur'ân'ın yüz on dört süresindeki garîb lafızları Arap hece harfleri tertibinde bâblara göre tasnif etmiş, her bir kelimenin asıl kökünün son harfini bâb başlığı; ilk harfini fasl başlığı yapmış, orta harfleri de Arap hece harflerinin kronolojisine göre düzenlemiştir (Râzî, 1997, s. 51, 57-60, 63, 82; eş-Şehrî, s. 1-4; Çıtır, s. 587-589).

Müellif, mezkûr eserinde Zeccâc, Ferrâ', Ezherî, Cevherî, Zemahşerî, el-'Uzeyzî (Ebû Bekr Muhammed b. 'Azîz es-Sicistânî) (öl. 330/941), Herevî (öl. 401/1011) gibi âlimlerin eserlerini kaynak olarak kullanmıştır (Râzî, 1997, s. 51, 57-60, 63, 82; eş-Şehrî, s. 1-4; Çıtır, s. 586-587).

Müellifin kaleme aldığı bu eserde dikkat etmiş olduğu bazı hususlar şunlardır: (Râzî, 1997, s. 51-55, 81, 90-600; Çıtır, s. 581-604).

- a. Râzî; kelimeyi belâgat, sarf ve nahiv yönünden incelemiştir.
- b. Müfessir; istişhâd olarak kullandığı beyitlerde geçen bazı kelimelerin nüsha farkını haşiyede belirtmiştir.
- c. Müellif; manası açık olan kelimelerin kıraat farklılıklarına değinmiş, şaz kıraatleri de eserine almıştır. Râzî bu kelimelerin kıraat farklılıklarından kaynaklanan mana zenginliğini belirtmiştir. Müfessir, kendi asrında henüz kırâat-i aşer ve kırâat-i erba‘a aşer tertibi olmadığından kırâat-i seb‘a tertibini kullanmıştır.
- d. Râzî, dil âlimlerinin naklettiği açıklamaların bir kısmını kabul ederken onun itiraz ettiği hususlar da vardır.
- e. Eserinde var olan hadislerin cerh ve ta’dilini yapmıştır.
- f. Gereksiz tekrarlardan kaçınmış, kendi dönemine göre eserin tertibini güzelleştirmiş, lafızların kavranmasını kolaylaştırmıştır.
- g. Eserindeki önemli kelimeleri ve kalıpları harekelemiştir.
- h. Muhtelif görüşleri naklettikten sonra kendi tercihini izah ederek beyan etmiştir.
- i. Eserinde fikhî hükümleri de açıklamıştır. Fikhî hükümlere yönelik nesh ve mensuhu belirtmiştir.
- j. Dînî istılahların bazılarını asl (kök) manalarıyla izah etmiştir.
- k. Filojik tefsir metodunu kullanmıştır.

Râzî; bu tefsirinde الْقَرَأُ (قرأ) kelimesinin izahında hem hadis-i şerife hem de şiire müracaat etmiştir. Bu kelimeye hicaz ehlinin temizlik; irak ehlinin hayız anlamı verdiğini ifade etmiştir. Râzî, hayız ve temizlikten çıkmanın belirli vakitleri olduğuna işaret ederek bu kelimeye hayız’dan temizliğe ya da temizlikten hayız’a geçiş anlamı vermiştir. Müfessir الْقَرَأُ kelimesinin hayız anlamına aşağıdaki hadis ve şiiri delil göstermiştir (Râzî, 1997, s. 92).

(hadis)⁷ دَاعِي الصَّلَاةِ أَيَّامَ أَقْرَبِكَ أَيَّامَ حَيْضِكَ

وفي كل عام أنت جاشم غزوة تشد لأقصاها عظيم غزائكا

(beyit)⁸ مُورَثَةٌ مَالاً وفي الحي رفعةً لِمَا ضاع فيها من قُرُوءِ نِسَائِكَا

⁷ “Kadın hayızlı olduğu günlerde namazı terk etmelidir.”

⁸ “Her yıl sen bir akıncısın, Kazanızı sonuna kadar kuvvetlendir. Kadınlarınızın hayız kesilmesinden (temizlenmek) dolayı mahalledeki mal ve statü miras kaldı.”

Râzî, aynı kelimenin (قَرَأَ) diğer anlamlarını da incelemiş, bu kelimedenden türetilmiş Kur'ân kelimesinin sûreleri birleştirmesinden dolayı Allah'ın kitabının özel ismi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kur'ân isminin; kıssaları, emir ve nehiyleri, va'd ve va'id'i bir araya getirip birleştirdiği için قَرَأَ kökünden geldiği belirtilmiştir. Müfessir قَرَأَ kelimesinin bir araya getirmek, birleştirmek anlamlarını "زَرَاعِي عَيْطَلٍ أَدْمَاءَ بَكْرٍ هَجَانَ اللَّوْنِ لَمْ تَقْرَأْ جَنِينًا (اي لم تضم في رحمها ولذا قط)"⁹ beytindeki Arap şiirinden örnek vererek açıklamıştır (Râzî, 1997, s. 90-93).

2.3. ez-Zehübü'l-ibrîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz

Mahtûta ya da matbu'nüshasına muttali olmadığımız bu eser bazı kaynaklarda zikredilmiştir (Râzî, 1417/1997, s. 12; İbn Muhlis, s. 8, 659; Bilmen, 1974, s. 2/568).

2.4. Tefsîru sûreti'l-en'âm

Kadızáde Mehmet Efendi kütüphanesinde bu tefsirin bir nüshası mevcuttur. Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'nde 31 nolu koleksiyonda kayıtlıdır. Mahmûd Şâh b. Mahmûd Fahrüddîn bu nüshayı 834 (1430) yılında istinsah etmiştir. Arapça harfli nesih hattıyla yazılan yazma eser iki yüz dokuz sayfadır. Eserin tam adı "mine't-Tefsîr sûreti'l-en'âm fi tasnîfi Muhammed b. Ebî Bekr Abdilkâdir er-Râzî'dir. Râzî, el-En'âm sûresinde on mensûh âyet bulunduğunu, nesheden âyet olmadığını, yüz altmış beş âyetin mevcudiyetini ifade etmiştir (Râzî, 290247/31, s. 1; bk. Nîsâbü'rî, 1416/1996, s. 3/45).

Müfessir Kur'ân'da nesh ve mensûhun varlığı görüşünü kabul etmiş, bu sûredeki mensûh âyetleri belirtmiştir. (Râzî, 290247/31, s. 69, 70, 72, 100, 120, 122, 131, 140, 156-157, 160, 168, 191, 198). Râzî, el-En'âm sûresinin tamamının Mekke'de bir gecede indiğini zikretmiştir. Müfessir naklettiği hadislerle sûrenin faziletlerini de açıklamıştır. Âyet metinlerinin tamamını tefsirine almayan müfessir bu eserinde şu metodu uygulamıştır: (Râzî, 290247/31, s. 1-209, Râzî, 1997, 35-36, 48; Nîsâbü'rî, 1416/1996, s. 3/46).

- Râzî, âyetlerin Ebû Hureyre ve İbn Abbâs gibi muhaddislerin ve müfessirlerin rivayetlerine dayanan nüzûl sebeplerini açıklamıştır (Râzî, 290247/31, s. 4, 9, 10, 11, 12, 17, 22, 23, 129, 182).
- Râzî, âyetlerin Mekkî ya da Medenî oluşunu münazara etmiştir (Râzî, 290247/31, s. 2).
- Âyetlerdeki garîb kelimelerin ve terkiplerin anlamlarını açıklamıştır (Râzî, 290247/31, s. 24-25, 129).

⁹ "Kusurlu (engelli) açılama dokusu, bakire kanı, melez renk cenin olarak bir araya gelmedi. Yani rahimde çocuk olarak bir araya hiç gelmedi. (Yani rahminde çocuğu hiç olmadı)"

- d. Kıraat farklılıklarına değinmiş, anlaşılması meşakkatli olan âyetlerin i‘rabını yapmıştır (Râzî, 290247/31, s. 24-25, 129).
- e. Müfessir ilk müelliflerin rivayetlerini delil göstererek, Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ebû Davûd gibi muhaddislerden aktardığı rivâyetleri naklederek âyetleri tefsir etmiştir. Râzî; Tirmizî’nin *es-Sünen* olarak bilinen hadis kitabını *el-Câmi*‘eserler kategorisinde tasnif etmiştir (Râzî, 290247/31, s. 30, 48, 129, 182).
- f. Ünmûzecü’l-celîl (Es’iletü’l-Kur’ân) adlı tefsirinde yaptığı gibi anlaşılması zor ve tezat gibi hissedilen âyetlerde soru-cevap tertibini kullanmış, yeri geldikçe şiirleri istişhâd edinmiştir (Râzî, 290247/31, s. 26, 30, 31, 88, 125, 159-160).
- g. Âyetlerdeki bazı kelimelerin lügavî tahlillerini yapmıştır (Râzî, 290247/31, s. 24-25). Râzî; kıraat farklılıklarını, müşkil kelimelerin i‘râbını, etimolojik ve semantik tahlilleri, hadis-i şerifleri, soru-cevap metodunu, Arap şiirini, nüzûl sebeplerini temel alarak el-En‘âm sûresinin âyetlerini tefsir etmiştir (Râzî, 290247/31, s. 1-209).

Râzî; kırâat-i seb‘a, ‘aşere ve erbe‘ate ‘aşere imamların mütevatir, meşhûr ve şaz kıraatleri başta olmak üzere kendisinden önceki kıraat âlimlerin tilavetleri çerçevesinde kıraat farklılıklarına yer vererek âyetleri açıklamıştır. Bu tefsirinde Mu‘az b. Cebel (öl. 17/638), Ebû ‘Ubeyde b. Cerrâh (öl. 18/639), Ömer İbnü’l-Hattâb (öl. 23/644), İbn Mes‘ûd (öl. 32/652-53), Talha b. ‘Ubeydullâh (öl. 36/656), Rebî’ b. Enes (öl. 53/673), Sa‘d b. Ebî Vakkâs (öl.55/675), İbn ‘Abbâs, Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12) gibi sahabelerin görüşlerini naklederek âyetleri yorumlamıştır. Ayrıca müfessir; Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. 73/692), İbn Zübeyr (öl. 73/692), Yahyâ b. Ya‘mer (öl. 89/708), Ebû’l-‘Âliye er-Riyâhî (öl. 90/709), Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-12), Ali b. Hüseyin (öl. 94/712), Sa‘îd b. Cübeyr (öl. 94/713), Sa‘îd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Ebû Salih es-Semmân (öl. 101/719-20), Mücâhid (öl. 103/721), ‘İkrime (öl. 105/723), Ebû Recâ’ (öl. 105/723-24), Tâvus b. Keysân (öl. 106/725), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Talha b. Musarrıf (öl. 112/730), ‘Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732), Vehb b. Münebbih (öl. 114/732), Katâde (öl. 117/735), Zührî (öl. 124/742), Süddî (öl. 127/745), İbn Cüreyc (öl. 150/767) gibi tâbiînin önde gelenlerinin âyetlere dair yorumlarını tefsirinde dercetmiştir (Râzî, 290247/31, 1-209).

Râzî; garîb ve müşkil kelimelerin tefsirinde Adî b. Zeyd (öl. 540), İmruülkays (öl. 600), ‘Amr b. Ma‘dikerib (öl. 21/641-42), Süleyman b. Yezîd el-‘Adevî (öl. ?) gibi ‘Arap şairlerin beyitlerinden yararlanmıştır. Müfessir; garîb ve müşkil kelimelerin anlaşılmasında Zeccâc, Ferrâ’, Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838), İbn Kuteybe gibi ehlü’l-me‘ânî âlimlerin eserlerinden de istifade

etmiştir. Ayrıca müfessir; Dahhâk (öl. 105/723), Hammâd b. Ebû Süleyman (öl. 120/738), Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767), Ca'fer b. Muhammed Firyâbî (öl. 301/913), İbn Fûrek (öl. 406/1015) gibi âlimlerin görüşlerini nakletmiştir. Müellif, etimolojik ve semantik analizler çerçevesinde A'meş (öl. 148/765), Nadr b. Şümeyl (öl. 204/820), Ahfeş (öl. 215/830), İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940) lügavî tahlillerinden faydalanmıştır (Râzî, 290247/31, s. 1-209).

2.5. İşârâtü'l-Kur'ân

Müellif, *Garîbü'l-Kur'ân* adlı kitabında bu çalışmasına atıfta bulunmuştur (Râzî, 1997, 184, 291).

2.6. Âyü't-tenzîl

Mahtûta ya da matbu'nüshasına ulaşamadığımız bu eserin, Ebü'l-Bekâ el-'Ukberî'nin (öl. 616/1219) *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân* isimli eserinin hâmişi (kenar notu, dipnot) tarzında kaleme alındığı belirtilmiştir (Râzî, 1417/1997, s. 12).

Sonuç

Ebû Bekr Râzî; Mâverâünnehir bölgesinin Anadoluya miras bıraktığı çok yönlü velüd bir âlimdir. Müfessir, Mâverâünnehir muhitinde Rey'de dünyaya gelmiştir. O; Semerkant'ta ilim tahsiline başlamış, Moğol istilasına istinaden Şam ve Mısır'da müderris olarak ikamet etmiş, Anadolu Selçuklu sınırları dâhilindeki Artukluların şehri Mardin'de bir müddet kalmış ve eserlerin bir kısmını burada tedvin etmiş, ömrünün sonlarını geçirdiği Anadolu Selçuklu başkenti Konya'da vefat etmiş Türkistanlı müfessirdir. Râzî, Sadreddin Konevî'den İbn Esîr'in "*el-Câm'u'l-usûl*" adlı kitabını okumuş ve bu eseri okutmak için icazet almıştır. Müellifin; lügat, tefsir, kıraat, fıkıh, siyaset, hadis, tasavvuf, edebiyat, Arap dili ve edebiyatı, belâgat, şiir, kelam, tarih gibi çeşitli alanlarda günümüz akademik literatüre katkı sağlayacak eserleri bulunmaktadır. Bu araştırmada Râzî'nin tefsire yönelik çalışmaları gündeme alınmıştır. Müellifin tespit edilebilen tefsir kitapları *Ünmûzecü'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân*, *min Tefsîri sûreti'l-en'âm*, *Ravzatü'l-fesâha fî garîbi'l-Kur'ân*, *ez-Zehebü'l-ibrîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, *İşârâtü'l-Kur'ân*, *Âyü't-tenzîl* adlı eserleridir. Bu makalede kaleme alınan müellifin tahkik edilmiş üç tefsirinde, genelde âyetlerdeki garîb ve müşkil kelimeleri içeren Garîbü'l-Kur'ân ve Müşkilü'l-Kur'ân konularını ele alınmış, filolojik tefsir tercih edilmiştir. Müfessirin kendi eserlerinde ve farklı kaynaklarda zikredilip hiçbir nüshasına ulaşılamayan tefsir kitapları ya da risâleleri mevcuttur. Müfessir, özellikle Arap dil âlimi Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb*, Cevherî'nin *Sâhibü's-sihâh* gibi iki eserde kullanılan metodu *Garîbü'l-Kur'ân*'da kullanmıştır. Râzî, Arap hece harflerinin kronolojik tertibine göre *bâb* ve *fasl* metodunu kullanmıştır. Bu metodun Râzî'den önce de sonra da hiçbir kimse tarafından *Garîbü'l-Kur'ân* tarzı

hiçbir eserde kullanılmamış eşsiz bir metot olduğu belirtilmiştir. Bu metodun; tedvin ettiği *Garîbü'l-Kur'ân*'ın tertibinin güzelliğine, kolaylığına ve anlaşılır olmasına katkı sağladığı ifade edilmiştir. Mutasavvıfları “ehl-i hakikat” vasfıyla nitelendiren müfessir Râzî; Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin müntesibi sûfî (mutasavvıf) meşrepli bir âlimdir. Râzî'nin eserlerinin çoğunu Anadolu Selçuklu yurdunda (Mardin) tedvin etmesi, Konevî'den ders okuyup icazet alması ve makalenin metni içerisinde belirtilen diğer sebepler, onun Anadolu Selçuklu Âlimler kategorisinde değerlendirilmesini sağlamıştır. Muhtelif ilim sahalarındaki eserleriyle çok yönlü velûd bir âlim portresi çizen müfessir Râzî'nin Mardin ya da Konya merkezli uluslararası sempozyuma bütün yönleriyle gündem olması akademik literatürün muhtelif alanlarına önemli katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Ak, A. (2009). *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*. Yayınevi Yayınları.
- Ak, A. (2017). *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Ensar Neşriyat.
- Aydınlı, O. (2019). İmam Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri. *Diyanet İlmî Dergi*, 55, 565-599.
- Bilmen, Ö. N. (1974). *Büyük Tefsir Tarihi* (C.2). İstanbul.
- Çevik, İ. (2019). *XII.-XIII. Yüzyıllarda Mâtürîdîliğin Irak, Sûriye ve Anadolu'da Yayılışı*. [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yök Tez.
- Çıtır, A. (29-31 Ekim 2023). Türkistanlı Müfessir Mâtürîdî'nin Te'vilât'ının Kaynakları. *II. Uluslararası Türkiyat Kongresi* (Çankırı).
- Çıtır, A. (2024). Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin *Garîbü'l-Kur'ân* Tefsirinde Kıraat-Tefsir İlişkisi. *Eskiye* (53), 581-604.
- Demir, M. Ş. (2020). Moğol Sömürüsüne Karşı Bir Başkaldırı: Konya Muhafızı Ahi Ahmedşâh. *Turkuaz*, 1 (2), 150-160.
- Elmalı, H. (2007). Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 34, s. 487-488), TDV Yayınları.
- Elmalı, H. (1995). Zeynüddîn Muhammed b. Ebu Bekr er-Râzî, Hayatı, Eserleri ve Tefsir *Garîbi'l-Kur'âni'l-'azîm*'i. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 31-65.
- Elmalı, H. (1986). *Muhammed bin Abu Bakr er-Razi ve Tefsir Garib al-Kur'an'ı* [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yök Tez.

- Erbaş, M. (1995). *Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî ve Tefsîru Sûreti'l-En'âm*. [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yök Tez.
- Görener, İ. (1990). *Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdulkadir er-Râzî ve Mesâilü'r-Râzî an Âyi't-Tenzîl* [Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yök Tez.
- İbn Kutluboğa. (1413/1992). *Tâcü't-terâcim* (thk. Muhammed Hayr Ramazan). Dâru'l-Kalem.
- İbn Melek (1428/2007). *Şerhu kitâbi tuhfetü'l-mülûk* (thk. Abdurrahman b. Abdurrahman ed-Dervîş). (C. 2). Riyad.
- İbn Melek (2011/1432). *Şerhu tuhfeti'l-mülûk* (thk. Ali Es'ad Rabâcî). Dâru İbn Hazm.
- İbn Muhlis, Abdullah (1921-68, 1928, 1947). *Sâhibu Muhtârî's-sihâh* (C.12). Mecelletü Mecma'î'l-İlmiyyi'l-Arabî bî Dımaşk.
- Kâtip Çelebi (1360/1941). *Keşfü'z-zünûn*. Mektebetü'l-Müsennâ.
- Kehhâle, Ö. R. (1379/1960). *Mu'cemü'l-müellifîn* (C. 15). Matba'atü't-Terakkî.
- Kılıç, H. (1997). Harîrî. içinde. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 16, 191-192), TDV Yayınları.
- Kılıç, H. (2003). el-Makâmât. içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 27, 414-415), TDV Yayınları.
- Kureşî, Ebû'l-Vefâ. (1399/1979). *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (C.5). (thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv). Îsâ el-Bâbî el-Halebî. thk.
- Kureşî, Ebû'l-Vefâ' (1413/1993). *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (C.5). (thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv). Dâru'l-'Ulûm.
- Nesefî, Ebû Mu'în (1424/2004). *Tebziratü'l-edille* (nşr. H. Atay). yy.
- Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn (1416/1996). *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân* (C.6). (thk. Z. Umeyrât). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Okumuşlar, M. (2008). Ehl-i Sünnetin Kurumsallaşmasında Nizamiye Medreselerin Etkisi. *Marife*, 8, (1), 137-148.
- Özervarlı, M. Sait (1995). el-Emâlî. İçinde. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. 11, 73-75), TDV Yayınları.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr (1411/1990). *Ünmûzecü'l-celîl fî es'ile ve ecvibe min garâibi âyi't-tenzîl (Tefsîru'r-Râzî)* (thk. M. Rıdvân ed-Dâye). Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr (1413/1991). *Ünmûzecü'l-celîl, fî es'ile ve ecvibe min garâibi âyi't-tenzîl (Es'iletü'l-Kur'ân)* (thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî). Dâru Alemü'l-Kütüb.

- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr (1417/1997). *Tuhfetü'l-mülûk* (thk. A. Nezâr Ahmed). Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir (1997). *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-'azîm* (thk. H. Elmalı). TDV Yayınları.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir (1434/2013). *Es'iletü'l-Kur'âni'l-Mecîd ve ecvibetühâ* (thk. Ebû Abdurrahmân) 'Âdil eş-Şûşa. Mektebetü'l-Feyâd.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr (290247/31). *mine't-Tefsîr sureti'l-en'âm fî tasnîfi Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî*. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Râzî, Muhammed. Ebû Bekr (7886/5. 1/b). *Risâle fî't-tevhîd*. Beyazıt Devlet Kütüphanesi.
- Şehrî, Abdurrahman b. Ma'âda (02/12/1431/08/11/2010). *Kitâbü (Tefsîru garîbi'l-Kur'ân) li Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî*. www.alukah.net.
- Uysal, E. (2000). İhvân-ı Safâ. i çinde. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C.22, 1-6), TDV Yayınları.
- Yılmaz, M. (1997). *Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri* [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi]. Yök Tez.
- Ziriklî, H. (1389/1969). *el-A'lâm*. (C. 11). Beyrut.